

ГОСПОДАРИВАННЯ УКРАЇНЦІВ У XVI – XVIII ст.
КРІЗЬ ПРИЗМУ СЛОВА

Пам'ятки української мови дають сучасникам цікаву і цінну інформацію про життя українців у минулому, зокрема про організацію їхнього господарства, про транспортні засоби пересування, про тяглову силу до засобів пересування, про типи упряжі для коней, волів тощо. Господарські потреби, економічні чинники, розвиток торгівлі у цей час спричинювали існування різних засобів пересування. Українці у 16 – 18 ст. їздили возами, підводами, фурами (*фура* “великий віз для перевезення вантажів”), каретами (*карета* / *карита*, *карыта*, *карѣта* “закритий з усіх боків чотириколісний кінний повіз на ресорах”), ридванами (*рыдвань* “карета для подорожей або легкий критий віз”), колибками (*колебка*, *колибка* (*колѣбка* / *колѣбѣка* “критий кінний повіз на ресорах”), мажами (*мажа* “чумацький віз”), телегами (*телега* / *телѣга*, “селянський віз”), колясами (“*коляса* (*коласа*) “ресорний екіпаж, а також звичайний віз”), використовували поклет (*поклет* “критий віз”), палуб (*палубь* “критий віз”, “фургон”), кари (*кари* “легкий візок з одним чи двома колесами”), тачку (*тачка* “невеликий візок для перевезення як вантажів, так і людей на невелику відстань”), повіз (*повозь* “віз для перевезення великих вантажів”), колісницю (*колесница* “багато прикрашений екіпаж для урочистих виїздів”, а також “віз, запряжений кінями”), сани тощо¹. Найбільш поширеним у цей час серед українців був віз (*возь*, *возь*, *вузь*, *възь*, *вюзь*). Переконає нас у цьому велике функціональне розмаїття вказаної реалії: *возь бошованый* (*буксованый*) (“віз, який має на кінці осі буксу”), *возь воловый* (“віз, який тягнуть воли”), *возь гостинный* (“купецький віз”), *возь конский* (*коній*) (“віз, який тягнуть коні”), *возь котчий* (“напівкритий особовий віз, бричка”), *возь крамный* (“віз, призначений для перевезення товарів, краму”), *возь купецкий* (“купецький віз”), *возь накладный* (*наложоный*) (“навантажений віз”), *возь роботный* (“робочий віз”), *возь скарбный* (“віз із

---

¹ Див. док.: Осташ Н. Л. Назви засобів пересування у пам'ятках української мови XVI – першої пол. XVII ст. // Українська лексика в історичному та ареальному аспектах. – К., 1991. – С. 44 – 54.

накриттям, який використовували для збирання податей феодала або для подорожування”), *возь фурманський* (“вантажний віз”) *возь глабчастый (возь з глабцами)* (“віз, обшитий лубом”) тощо. Возом могли називати у вказаний період критий кінний повіз на ресорах, тобто карету. Нерідко ця лексема виконувала і метрологічну функцію, позначаючи міру місткості чи площі. Аналогічно і лексема *подвода*, крім основного значення, могла вказувати і на різновид повинності.

Як тяглову силу до різних засобів пересування українці широко використовували коня. Кількість коней, яких запрягали, могла бути різною. Це залежало від достатку власника. Розрізняли *кони возовые* та *кони колесничные*. Коней могли запрягати ще у колясу, палуб, карету, колісницю, підводу, поклет, ридван, колибку, фуру, сани, гринджоли (“сани”) тощо. Непородистих тварин, призначених для важкої господарської роботи, у пам’ятках української мови називали *шкапами*, *клячами*. Відомі у цей час і назви *кандиба* (“шкапа”), *возник*, *боронница* (“робочий кінь для сільськогосподарських робіт”), *свирѣпа / свѣрѣпа* (“кобила, яку запрягали до робочого воза”). Широке використання у період 16–18 ст. мали і воли, яких могли запрягати у *мажу*, *телегу*, а також у *вози*, *підводи*, *кари*, *палуб* тощо. У писемних пам’ятках української мови 16–18 ст. помітне, як бачимо, розрізнення тих транспортних засобів, у які запрягали коней, та тих, у які запрягали волів: Возов волови(х) два: возъ коній одинъ простій, гринжоль трое, между которыми єдни конскіє (ДДГ: 336); возо(в) воловы(х) два (Брацлав, 1590 ЛНБ, II 4047, 23–23в); воловыхъ мажь... много (XVII КТ), шкапа з возом (XVII КТ); хату... купил у Василя за шкапу з возом (XVII КТ); одноконним палубцемъ поехали (1725 КТ). Воли, якими возили переважно сіль, називали *воли-прасолы*, або *воль коломыйский*, чи *воль прясольский*. На думку деяких дослідників², у 16–17 ст. волів переважно використовували у важких польових роботах. У пам’ятках української мови цього часу зустрічаємо назви *волы робочіє (волы роботныє)*, тобто ті, яких

---

² Слабченко М. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. – Т. 1. Землеволодіння та форми сільського господарства Гетьманщини 17 – 18 ст. – 1923. – С. 51.

використовували для сільськогосподарських робіт³. У 16–18 ст. розрізняли також *воль оремий (орений)* (“віл, призначений для орання”), *воль плуговий* (“віл, призначений для роботи у плузі”), *воль чебанский* (“віл, якого використовують у чабанстві (вівчарстві)”, *воль дворный* (“віл, що належав до панського двору, дворовий віл”). У відповідності до різних видів тяглової сили у пам’ятках виявлено великий пласт лексики на позначення елементів упряжі⁴.

Мовний аналіз пам’яток української мови засвідчує наявність певного прошарку людей, які займалися певними ремеслами, необхідними для обслуговування і підтримування життя та побуту українців. Звернемо увагу, зокрема, на ті ремесла, які пов’язані з обслуговуванням тяглової сили та транспортних засобів, виготовленням різних видів транспорту. Майстер, який виготовляв вози, сани, колеса, інші деталі транспортних засобів тощо, мав назву *стельмахъ*: $\omega(\tau)$ прероблене велікого воза $\sigma(\lambda)$ махъ (Львів, 1592 ЦДІАЛ 129, 1, 1120: 72); $\sigma(\lambda)$ махови за ω сь до во(з)ка (Львів, 1634 ЛСБ ЦДІАЛ 129, 1, 1133: 8 зв.); там же приказалемь *стелмахови* доробить тарадайки (1725 КТ). Ця запозичена лексема (пор. нім. *Stellmacher*) була основою для виникнення багатьох похідних (*стелмаский* (Володимир, 1578 ТУ: 171), *стелмаиский* (1734 КТ), *стелмаство* (1717 КТ), *стельмашня* (17 ст. КТ). Це слово активно фіксується словниками 19– поч. 20 ст. (*стельмах* Жел. II:918; *стельмах*–Біл.–Нос.:340; *стельмах* – Ум.–Сп.: 360; *стельмах* – Гр. IV: 202). Назва із указаним значенням функціонує у сучасній українській літературній мові (*стельмах* – СУМ IX: 684). Колісний майстер мав назву *колодѣй*: $\omega(\nu)$ са гр(ш) $\bar{m}$ по(л)ѣ...колодѣю (Львів, 1592 ЛНБ 1120: 8 зв. – 11). Це питома назва (*kolodějъ “колісник” – ЕСУМ III: 517), засвідчена лексикографічними джерелами минулого (*колодїй* – Жел. I: 359;

---

³ Осташ Н. Л. Лексика на позначення тяглової сили для засобів пересування // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 3. – Львів, 1996. – С. 141 – 148.

⁴ Осташ Н. Л. Лексика на позначення волової упряжі у пам’ятках української мови XIV – XVIII ст. // Українська історична та діалектна лексика. Вип. 4. – Львів, 2003. – С. 77 – 78.

колодїй – Ум.-Сп.:360; *колодїй* – Гр. II: 271). У сучасній мові ця назва збереглася у діалектному мовленні (*колодїй* – Горбач, Теробовельщина: 226, *колодїй* – СУМ IV: 228). Пам'ятки української мови 16–18 ст. виявляють питому лексему *колесникъ* (*колеснькъ*, *колѣсникъ* (пор. *kolo), яка є синонімом до попередньої (*колодѣй*): Старець Геласій... колесникъ (1638 КТ); колеснікъ (1650 ЛК: 459); Клепачовській колѣсникъ... взялъ четверикъ жита (1795 КТ). Назва широко функціонувала також у пропріальній лексиці того часу: Фе(д)ко *Колесникъ* (1552 ООвр.3: 107 зв.), Дмитро *Колесникъ* (1649 РВЗ: 187); приїхавши до села *Колесникъ* (Луцьк, 1623 Арх ЮЗР 6/1:438). Засвідчена вона і лексикографічними працями як минулого (*колесникъ* – 1642 ЛС 214; *колїсник* – Ум.-Сп.: 360; *колеснік*, *колїснік* – Жел. I: 357; *колесникъ* – Тимченко I: 371), так і сучасними (*колїсник* – Горбач, Теробовельщина: 226; *колеснік* – Горбач, Остромичі: 298; *колєсник* – СБГ:217; *колїсник* – СУМ IV: 225). Відома ще інша народна синонімна назва (*колєсар* – Жел. I: 357), однак у досліджуваний період її не виявлено. Пам'ятка української мови з території Львівщини один раз засвідчує назву *коласъникъ* на позначення ремісника, пов'язаного з виготовленням *коласъ* (возів): чтыро(м) коласънико(м) в туюжь субботу... подлу(г) ка(р)бовъ ко(т)рых на кожъдую коласъ ка(р)бовано далє(м) по два гроша (Львів, 1634 ЛСБ ЦДІАЛ 129, 1, 1133: 8).

Свідченням достатку, маєтності людини у 16–18 ст. була кількість коней чи волів у господарстві, їх упряж. Для їзди на коні верхи використовували *седло* (*sedlo). Документи засвідчують низку різновидів сідел (*седла козацькие*, *седло турецкоє*, *седло малєваное*, *седло ярчакъ*, *кульбака*, *демидокъ* (Осташ 2001: 403–407). Існували фахівці з виготовлення сідел – *седельникъ* (*сѣдельникъ*), *сѣдларъ* (седларь, *седларъ*): Ремесники... се(д)лари ѿ (1552 ОВЗ: 200 зв.); Василь седе(ль)никъ... служи(ть) слѣжьбою седельни(ц)кою (1552 ООвр. 3: 105 зв.); хлопи збунтовавшия... седельникъ зъ наймитами... мужа... замордовали (Кременець, 1563 АрхЮЗР 6/1: 46); моуѣ(л)... сѣдларъ трима(т) емоу стримєна

(б.м.н., поч. XVII ст. Проп.р.: 80 зв.); тыѣ пѣнази маю(т) ся ѿ(т)дати... пре(з) василиа се(д)лара (Львів, 1608 ЦДІАЛ 129, 1, 331а: 3). Лексеми відомі і наявні у словниках минулого (*сідляр* – Жел., II: 867); *сѣдельникъ* – Пискунов: 118; *сѣдляръ* – Закревський: 376; *сідляр* – Гр. IV: 125), збереглися у сучасній літературній мові (*сідляр* – СУМ IX: 215; *сідельник* – СУМ IX: 214).

Існувала у 16–18 ст. ще інша назва майстра з виготовлення сідел – *кульбачникъ*. Ця лексема позначала ремісника, який виготовляв *кульбаки*⁵: о кульбачникахъ, що кульбаки робят (XVIII ст. КТ). Знаходимо це слово в лексикографічних джерелах минулого (*кульбачник* – Жел. I: 388; *кульбачникъ* – Закревський: 591; *кульбачник* – Пискунов: 118; *кульбачник* – Гр. I: 328). У сучасній українській літературній мові слово фіксується як застаріле (*кульбачник* – СУМ IV: 392).

Виготовлення упряжі для коней та волів, виготовлення сідел, прикрас до них, виготовлення певних видів транспортних засобів вимагали використання елементів зі шкіри. Як свідчать пам'ятки української мови, українці для різних потреб (як господарських, військових, так і для виготовлення одягу, взуття тощо) використовували шкіри різних тварин.

На позначення вичиненої шкіри пам'ятки української мови виявляють лексеми *скура*, *скора*: а от скор лосих, зубриных, ланячих, шацуючи на копу, от копы по грошей два (Вільна, 1568 – 1573 ПККДА II (дод.) 559); пограбили скѡрѣ іаловичую (Луцьк, 1595 ЛНБ, II 4048: 89); скуръ чирвоныхъ на шесть коней, зъ уздами и зъ лѣцами (Володимир, 1597 АрхЮЗР 1/VI: 137); мыто(м) скураны(м) (Луцьк, 1561 ТУ: 93); взяли... тлумо(к) скураны(и) великі(и)... и саквы великиѣ скураныѣ (Житомир, 1609 ДМВН: 125); заграби(л)... возъ ска(р)бны(и) крыти(и) скѡрами юхътовыми (Київ, 1633 ЛНБ 5, II, 4060: 27 зв. – 28). *Ўбувъ* бываєть

---

⁵ Осташ Н. Л. Лексика на позначення кінної упряжі у писемних пам'ятках XVI – I пол. XVII ст. // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Українське та слов'янське мовознавство. Зб. наук. пр. Вип. 4. – Ужгород, 2001. – С. 405 – 406.

з скоры быдлачэй (поч. XVII ст. Пчела: 58); фарбоване скорь (Житомир, 1643 ЦДІАК 11, 1, 10: 124 зв.).

Невеликі за розміром шкіри називали *скурка*, *скорка*: *скорки* козлачїи ѿбвинѡла ѡколо рѡкъ (серед. XVII ст. Хрон.: 41 зв.); за *скѡ* (*р*)ки телачїи взя(л) гро(ш) (Львів, 1607–1645 РДВ: 18 зв.). Це запозичена лексема (пор. п. *skóra* – Фасмер IV: 451), яка у варіанті *шкіра* із указаним значенням функціонує і зараз (*шкіра* – СУМ XI: 76). Лексеми *ско́ра*, *скі́ра* збереглися у діалектному мовленні (*ско́ра*, *скі́ра* – Жел., II: 873, 876; *ско́ра* – Верхратський 1902: 466; *скі́ра* – Гр. IV: 134; *ско́ра* – Горбач, Красний Брід: 74). Пам'ятки української мови 16–18 ст. на позначення вичиненої шкіри виявляють також лексеми *шкура*, *шкурка*, *шкурат* (“кусок шкіри” – Гр. IV: 503; “вичинена шкіра” – Фасмер IV: 451; “стара засохла шкіра” – Закревський: 591, Пискунов: 295; “шматок старої шкіри” – Ум.–Сп.: 358; “висушена шкіра будь-якої тварини” – ГГ: 217) та похідні: взяли... гермакъ... синїй из шкурами чорними (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 3/1: 116); шкуру вытати (Бориспіль, 1638 АБМУ: 26); чиненыхъ шкуръ шестнадцатъ (1638 КТ). Івань Шкура(т) (1649 РВЗ: 162 зв.); Трохи(м) шкѡ(р)ка (1649 РВЗ: 356 зв.); знайшли шкуру возовую (1696 КТ); пояс шкуратяный (1670 КТ); шкурка... малая (XVIII КТ); саквы шкуратяные новые (XVIII КТ); Крѣсель двѣ обыги(х) красною шкурою (Баришів, 1766 ДДГ: 327). Нерідко лексеми *скур*, *шкура* у досліджуваних пам'ятках супроводжуються означеннями *выробленая*, *вычиненная* (*вычыненая*), *чиненая*, *выправеная* (*выправная*), *дубленая*: От скуръ дубленихъ, отъ каждое гр. 1 (Берестечко, 1566 РИБ XXX: 398); знашли полтретѣ скуру зъ шерстю выправеныхъ, козиныхъ, а п'ять скуръ баранихъ, вычиненыхъ, подъ скрынею (Луцьк, 1568 АрхЮЗР 6/1: 62); скура яловича выробленая (Клевань, 1571 АрхЮЗР 1/1: 34); скур яловичих выправных семнадцатъ (Луцьк, 1649 АрхЮЗР 3/IV: 49). У сучасній українській мові у цьому значенні функціонують лексеми *вичинений* (СУМ I: 538) та розмовний варіант *виправлений* (СУМ I: 473) (пор. *вичинити* “піддаючи сиру шкуру спеціальній обробці, робити її придатною для використання” – СУМ I: 538).

У 16 – 18 ст. українці обробляли шкури як свійських тварин, так і диких, а також звірів: Отъ скуръ воловыхъ и яловичихъ // отъ каждое гр. 1 (Берестечко, 1566 РИБ XXX: 397–398); ску(р)

яловичи(х) вычинены(х) чотири (Луцьк, 1595 ЛНБ 5 II, 4048: 89); скура лося (Володимир, 1597 АрхЮЗР 1/VI: 137); за ск8(р)ки телачии взя(л) гро(ш)ї (Львів, 1607–1645 РДВ: 18 зв.); ск8ры соболів и рысовъ (Корець, 1618 З. Поуч.: 172 зв.); заграби(л) ... // ... ск8ръ ме(д)вежихъ три (Київ, 1633 ЛНБ 5, II, 4060: 27 зв.); скоро w(в)чал albo коза(на) (серед. XVII ст. I.Кас.); скура верблюдовая (17 ст. КТ); О устав.: 6 зв.); шкуръ шкапинихъ 3, и яловичихъ 2 (1724 КТ). Оброблена шкіра, яка вже стала матеріалом, з якого можна виготовляти різноманітні вироби, мала різні назви. Пам'ятки досліджуваного періоду виявляють такі лексеми та їх похідні: *ремень* (*ремѣнь*), *ременный*, *ремѣнный*, *реманный*, *реманый*, *ремѣнный*: побрала... хомут ремянный (Луцьк, 1562 АрхЮЗР 8/VI: 120); хому(т) реманы(и) (Кременець, 1571 ЛНБ 103, 1921: 6 зв.); побра(но) ... // ... поясы рема(н)ные (Луцьк, 1573 ТУ: 154, 155); побра(л) ... хомуто(в) ... и(з) набѣ(д)риками реме(н)ними (Київ, 1590 ЦДІА Лен. 823, 1, 133: 75 – 75 зв.); взяли ... хомуто(в) два ремены(х) з нары(т)никами (Житомир, 1605 ДМВН: 36); украли ... шлею ремя(н)ну (Володимир, 1610 ТУ: 247); поа(с) ремѣнный (Устріки, I пол. XVII ст. УС № 29515: 429); взято... ремению черъвоного (Київ, 1635 ЛНБ, 5, II, 4060: 104). Лексема *ремень* (*ремѣнь*), крім значення “оброблена шкіра”, мала ще інші значення. Це слово праслов'янське за походженням (*remu, род. в. *remene), наявне в інших слов'янських мовах (р. *ремень*, болг. *ре́мен*, *ремѣк*, *ремѣк*; схв. *ремен*; слн. *remей*; п. *rzemień*; вл. *rjemjeј*; нл. *remей* (Фасмер IV, 468). Така назва виявляється у словниках минулого (*ремѣнь* – Жел. II: 800; *ремѣнь* – Гр. IV: 12; *ремѣнь* – Ум.-Сп.: 357; *ремѣнь* – Біл.-Нос.: 311; *ре́мѣнь* – Верхратський 1912: 290), наявна у сучасній літературній мові (*ремѣнь* – СУМ VIII, 502) та в діалектному мовленні (*рамѣнь* “вичинена шкіра для взуття” – Арк. II: 114).

Кожа, *кожаный*: люди его властный мають торговать збожьѣмъ И то не торговъ купецкимъ – восками и солюю и кожами але и мыту гѣдрскому шкода великаа дѣеть (1545 ЛМ: 172); пояс кожаный (1556–1561 ПС: 26); усмѣнь: ремѣнный, кожаный, скоранный, юхтовый (1627 ЛБ: 141). Слово праслов'янського походження (*koža < *kozja, похідне від *koza*

“коза”, первісне значення “козяча шкура” – ЕСУМ III: 492–493). Лексема зі значенням “вичинена шкіра” функціонувала у досліджуваній період поруч з іншими значеннями. Слово наявне у лексикографічних працях минулого (*ко́жа* – Жел. I: 355; *ко́жа* – Гр. II: 263; *ко́жа* – Ум.-Сп.: 357). У сучасній українській літературній мові збереглося як діалектне (*ко́жа* – СУМ IV: 208; *ко́жа* – Горбач, Муругиль: 70, *ко́жа* – Горбач, Добровода: 466).

Габелокъ, габело: А(н)друшко Габелокъ (1649 РВЗ: 28); Хома Габє(л)ченъко (1649 РВЗ: 40 зв.); габело 1, сиромятникъ (XVII ст. КТ); привезли ... габєлков 10 (1731 КТ); два маліи габелки (1770 КТ). Цією лексемою позначали у 16–18 ст. вичинену телячу шкіру. Назва запозичена з польської мови (п. *habel*, п. *abelek* від лат. *abellus* “ягня” – ЕСУМ I: 445). Й.О. Дзензелівський виявляє ще інші значення слова: ірон. стара людина або тварина; кушнір; майстер обробки шкур (Дз.: 156). Це слово наявне в словниках та етнографічних працях минулого (*габель, габéлок* – Біл.-Нос.: 91; *габéлок* – Ум.-Сп.: 357; *габéлок* – Гр. I: 262; *габéлок* – Чабаненко I: 212). Функціонує лексема також у сучасному діалектному мовленні (*габéлок, габéлок, габéл* “шкура з молоді, забитої тварини” – СПГ: 51). У народному мовленні цей номен може мати ще й інші значення (*габéлок* “стара малоприсадна для вжитку річ, шматок чогось”; “іронічне прозивання старої людини, тварини” – Ващенко: 22). У сучасній літературній мові лексема *габéлок* кваліфікується як застаріла (СУМ II: 8).

Мешина, мешинный: от мешины одное пинезей пять (Вільна, 1568–1573 ПККДА II (дод.): 560); побрано ... // мешинь чо(р)ныхъ пѡ(т) (Луцьк, 1573 ТУ: 154–155); ѡ(р)мѣнинъ зє (л)вова мє(л) ... ѡ(з)ва(з)ки мєши(н) ѡ̄в̄ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 52 зв.); Максимъ богданови(ч) ... мє(л) ... Мєши(н) ѡ̄в̄ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 17 зв. – 18); Нєстє(р) ... мєль... поєсовъ мєшинны(х) ѡ̄р̄м̄ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 11); Шмо(и)ло лазаровичъ ... мєль ... ѡ̄здъ мєшинны(х) ѡ̄в̄ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 6). Указана лексема *мешина* позначала вичинену овечу шкіру. Слово запозичене з молдавської і румунської мов (молд. *мешінэ/рум. meșină* “овеча шкіра”,

мешінь/mešini “штани з овечини”, які походять від тур. mešin “вичинена шкіра”, “сап’ян”, яке зводиться до перського mešin, похідного від mēš “вівця”, “баран”, спорідненого з *mēxъ, укр. міх (ЕСУМ III: 455). Таку назву виявляємо у лексикографічних джерелах минулого (*мишіна* – Біл.-Нос.: 226; *мишіна* – Ум.-Сп.: 910; *мишіна* – Гр. II:429). У сучасній українській літературній мові це слово не збереглося.

На означення вичиненої овечої шкіри у досліджуваних пам’ятках виявляємо назву *овчина*: Ренкови Пиршукови взяли: ... овчинъ, ... чиненыхъ скуръ (Луцьк, 1596 АрхЮЗР 3/І, 88); Милоть: Овчина, скора овчаа или кожѡ(х), а(л)бо зина (1627 ЛБ 63); mollestra, мило(т), овчина (1642 ЛС 871). Як свідчать пам’ятки, лексема *овчина* могла мати ще й значення назви одягу (кожух). Слово праслов’янського походження (пор.: *овька – Фасмер III: 116), наявна в інших слов’янських мовах (р. *овчина*, блр. *аўчына*, хорв. *овчина*, п. *owczyna*, ч. *овчина*, с. *овчына*). Назва відома у пам’ятках української мови з 1408 року (ССУМ II: 74), збереглася і функціонує у сучасній українській літературній мові (*овчина* – СУМ V: 612).

Ирха: Степанъ мель ... и(р)хи скуро(к) бѣлы(х) р̄ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 5 зв.); ю(с)ко и(р)ха (1649 РЗВ: 28). Ця лексема позначала вичинену овечу чи козячу шкіру. Слово запозичене через посередництво польської мови з німецької (свн. írch, írĥ, erich, egeh, двн. írah “козел; козлинка шкіра”, “тонко вичинена шкіра”, походить від лат. hircus, ircus “козел” (ЕСУМ II: 318). Лексема наявна в інших слов’янських мовах (р. [írĥa, írĥa], блр. *ірха*, п. *ircha*, ч. *jircha*, слц. *ircha*, *jircha*). Назву знаходимо у словниках минулого (*ірха* – Жел. I: 324; *ірха* – Гр. II: 194). У сучасній українській літературній мові слово не збереглося, проте його виявляємо у сучасному діалектному мовленні (*йірха* – Горбач, Романів: 49; *йірка* – Горбач, Теробовельщина: 163). Цікаво, що у сучасній чеській мові збереглася не лише лексема *jircha* на позначення вичиненої шкіри, але й похідні *jirchář* (“чинбар”), *jircharnia* (“чинбарня”) (УЧС I: 1324).

Линтварь, линтваровий: ко́жухъ ... линтваровий бѣлий (1747 КТ). Лексема позначала вичинену овечу шкіру. Слід зауважити, що у пам'ятках української мови 16–17 ст. цієї лексеми не виявляємо. Її знаходимо у пам'ятці 18 ст. у словосполученні як похідне від *линтварь*. Як свідчать пам'ятки української мови 16–18 ст., більш поширеним у цей час було словосполучення *ко́жухъ бараний*: ко́жух бараний (Володимир, 1568 АрхЮЗР 8/III: 164); од ко́жуха баранего пинезей осмъ (Вільна, 1568–1573 ПКСДА I (дод.): 559); мѣ(л) ... // ... ко́жухо(в) баранѣи(х) ... ѿ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 64–66); ко́жу(х) барани(и) (Житомир, 1584 АЖМУ: 80); ваша мл(с)ть ... побра(л) ... ко́жухо(в) барани(х) новыхъ три (Київ, 1591 ЦДІА Лен. 823, 1: 133); ко́жу(х) барани(и) (Житомир, 1605 ЦДІАЛ, 11, 1:4).

Линтвар – фонетично видозмінене запозичення з польської мови; п. *lentwal* “шкіряний фартух ремісника”, “оброблена шкіра ягняти” походить, очевидно, від свн. *lamp-vël* (нвн. *Lammfell*) “ягняча шкура”, що складається з іменника свн. *lamp* (нвн. *Lamm*, двн. *lamb*) “ягня”, споріднене з дієсл. гот. англ. *lamb*, лит. *ėlnis*, *jelėnʲ, укр. олень та свн. двн. *vël* (нвн. *Fell*) “шкура”, що зводиться до нгерм. *fellapellis, гр. *πέλλα* “тс” (ЕСУМ III: 236). Це слово зустрічається з різними видозмінами у значенні у словниках минулого (*лентварь* “оброблена шкіра” – Пискунов: 124; *линтавр* “овеча шкура” – Закревський: 384; *линтварь* “овеча шкура” – Ум.-Сп.: 357; *линтварь* “шкура молодого барана чи вівці” – Біл.-Нос.: 209; *линтварь* “шкура однорічного ягняти” – Гр. II: 360). У сучасній українській мові назва *линтвар* збереглася як діалектна із значеннями “бараняча шкура”, “верхній одяг, зроблений з баранячої шкури” (СУМ IV: 487).

Юхта, юхть, юхтовий, юхътовий, юхътевий: ю(х)ти мели вни (Берестя, 1583 Митн. кн.: 19/1 мен.); взято скуру ю(х)товую чи(р)воную (Луцьк, 1586 ТУ: 210); па(н) Ха(р)ли(н)ски(и) взя(л) ... у мене ... ю(х)те(и) па(р) десеть (Луцьк 1592 ТУ: 226); шоры юхътевыи ... побрано (Луцьк, 1597 АрхЮЗР 1/VI: 161); побрал ... шур чирвоный юхтовый на шесть коней (Луцьк, 1601 АрхЮЗР 1/VI: 316); бо(л)шь товару, то є(ст) ю(х)товъ, на(д) то(т) кви(т) не маю (Володимир, 1602 ТУ: 236); шор юхтовый, коштоваль золотых пятнадцат (Луцьк, 1631 АрхЮЗР 8/III: 586); Панъ Юре(й) Макаровичъ ... заграби(л) ... возъ ска(р)бны(и) крыти(и) скирами юхътовыми (Київ, 1633 ЛНБ 5, II, 4060: 27 зв. – 28). Пам'ятки

розрізняють також різні кольори цієї шкіри: Отъ юхти чирвоное гр. 1. Отъ юхти белое пнз. 6 (Берестечко, 1566 РНБ ХХХ: 398). Ця лексема позначає сорт шкіри, одержаний особливою обробкою шкур великої рогатої худоби, коней, свиней, яка використовується для виготовлення упряжі, сідел, взуття тощо. Деякі джерела (Фасмер IV: 536) тлумачать цю лексему як особливий сорт м'якої шкіри, інші – як сорт волової шкіри (Ум.-Сп.: 357). Слово запозичене (Фасмер IV: 536; Черных II: 462), наявне в інших слов'янських мовах (п. *jucht*, *luchta*; ч. *juchta*; блг. *юфт*; р. *юфть*, *юфта*, *юхта*; блр. *юхт*), однак чіткості в етимології цієї назви у мовознавців нема (Черных II: 462). У пам'ятках української мови 16–18 ст часто зустрічаємо поєднання лексеми *юхта* із лексемою *пара*: ю(х)ти малоє па(р) ч̣ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 19/1 ненум.); от пары юхтей грошей два (Вільна, 1568–1573 ПККДА II (дод.): 559). Це, очевидно, пов'язано з тим, що дублення шкіри відбувається попарно (пор. також нов.-перс. *juxt* “пара”, авест. *juxta* “пара” – Фасмер IV: 536). Лексикографічні праці минулого також вміщують цю назву: *юхта* – Пискунов: 302; *юхта* – Закревський: 599; *юхта* – Ум.-Сп.: 357; *юхт*, *юхта* – Гр. IV: 532; *юхт* – Жел. II: 1110). Функціонує слово у сучасній літературній мові (*юхта* – СУМ XI: 67) та діалектному мовленні (*юхт* “особливо оброблений сорт шкіри” – ГГ: 223; *юхт* “тверда жовта шкіра на чоботи” – Горбач, Ступно: 461, *юхт* “рід грубої шкіри на узду” – Горбач, Добровода: 487). У діалектному мовленні виявляємо також омонім *юхт* (пор. *юхт* “невеличка заглибина збоку печі, куди кладуть сірники” – Арк. II: 284).

Сафянь, *сафьянь*, *сафьянь*, *сафїань*, *сафьяновий*, *сафьяновий*, *сафяновий*, *сафиановий*: за седло... сафьяномъ крытое двѣ копе грошей (Луцьк, 1566 АрхЮЗР 8/VI: 184); од сафьяну грошь одинъ (Вільна, 1568–1573 ПККДА II (дод.): 560); киръпски(и) ... конѧ моего ... из седломъ сафьяновымъ казалъ мчити (Луцьк, 1572 ЖКК I: 47); О(н)... чотыри сафьяны жо(л)ты(х) в мене ... взя(л) (Володимир, 1574 ТУ: 158); я ... // зоставил ... сафянов чотыри жолтых, боты двои чирвоного сафяну (Житомир, 1585 АрхЮЗР 8/III: 442); седе(л) три сафьяномъ крыты(х) ... побрала (Ковель, 1585 ЖКК I: 260–261); Па(н) Стефа(н) Хоми(ч) вста(л) винє(м) брацтву до(л)гъ зло(т) по(л)ски(х) па(т) спо(л)на знову за сафиановую жолтую ску(р)у зло(т) два и гроши(и) два(и)це(т)

(Львів, 1616 ЛСБ ЦДАЛ 129, 1, 1124: 24); 2 скурѣ сафіѣни жо(л)того кипіле(м) за зло(т) 9 (Львів, 1628 ЦДАЛ 129, 1, 1128: 5). Ця лексема позначає тонку шкіру, виготовлену із козячих (рідше овечих, телячих) шкур. Шкіра цього сорту може бути найрізноманітніших кольорів, але пам'ятки вказують лише на жовтий та червоний кольори. Це пов'язано з різним сировинним матеріалом, залежить від різновиду тварин, шкури яких вичинено: чотири сафьяны жо(л)ты(х) (Володимир, 1574 ТУ 158); седло, сафяно(м) чирвонымъ критое (Житомир, 1584 АЖМУ: 97). Зазначений номен виявлено на території всієї України. Лексема запозичена з тюркських мов (Вгückner: 479; Фасмер III: 566), наявна в інших мовах (п. *saffan*, ч. *safian*, хорв. *sāfijān*, р. *сафьян*, блр. *саф'ян*). Словники минулого також виявляють цю назву (*сапьян* – Пискунов: 1584; *сапян* – Жел. II: 852; *сапьян* – Біл.-Нос.: 321; *сапьян* – Ум.-Сп.: 910; сап'ян – Гр. IV: 102). Функціонує лексема і в сучасній українській літературній мові (*сап'ян* – СУМ IX: 57) та в діалектному мовленні *сафйан* “кольорова (жовта) м'яка шкіра” – Горбач, Бродина: 336). У деяких говірках це слово має інше значення (пор. *соф'іян* “прикраси для шкіряного кожуха” – Павлюк: 699).

Замша, замшовый, замъшовый: от тузина замши доброе грошей десят (Вільна, 1568–1573 ПККДА II (доц.): 561); замшовы(х) скурокъ з^а/в (Берестя, 1583 Митн кн: 29). Цією лексемою позначали м'яку шкіру з ворсистою поверхнею, виготовлену способом дублення з оленячої, лосевої, овечої чи козячої шкур. Слово проникло в українську мову через посередництво польської мови (п. *zamsz, zamesz* [zamsza] із середньовісньонімецької (*saemisch leder* “особлива гнучка шкіра” (суч. *Sämiscbleder*) (ЕСУМ, II: 233) (Фасмер II: 77; Черных I: 316). Назва збереглася у сучасній українській літературній мові (*зámша* – СУМ III: 226).

Тимець, тимцовый, тимъцовый, тимчикъ: отъ тимцовъ, отъ каждого пенези 2 (Берестечко, 1566 РНБ ХХХ: 398); от ста тимцовъ грошей тридцат (Вільна, 1568–1573 ПККДА II (дод.): 559); ти(м)чико(в) малы(х) д̄ (Берестя, 1583 Митн. кн.: 6) взято тимцовъ чирвоныхъ два (Луцьк, 1586 АрхЮЗР 1/1: давы(д) пчо(л)чичь... мѣль... поесо(в) тимъцовы(х)... р̄н̄ (Берестя, 1583 Митн. кн: 57);

евангелие... тимцемъ крытое (Луцьк, 1597 АрхЮЗР 4/І: 159); тимец жовтый (Бориспіль, 1638 АБМУ: 26); тимцовъ красныхъ козловыхъ тридцать (Густин, 1638 АЮЗР III: 21). Пам'ятки 16-18 ст. визначають цю лексему як синонімну до попередньої. Якщо порівняти поширеність цих номенів, то *тимець* переважав на більшій частині України (Волинь, Київщина, Берестейщина) і, як свідчать пам'ятки української мови, був більш уживаним. Лексема наявна у польській мові (п. *ciemiec*, *sumiec*). О. Брюкнер не подає етимології слова (Brückner: 62), лише подає тлумачення та ілюстрацію за 1629 р. Є. Тимченко подає польські та німецькі відповідники (н. *Sämisch*, п. *ciemiec*, *sumiec*), не визначаючи мови-етимона (Тимченко II: 391). У сучасній українській літературній мові назва *тимець* не збереглася.

Пам'ятки української мови досліджуваного періоду репрезентують різні назви майстрів, чиє ремесло пов'язане з вичиненням та подальшим процесом роботи зі шкірою. В українській мові 16-18 ст. на позначення осіб, які загалом мають стосунок до виробництва речей та процесу вичинення шкіри, функціонували лексеми *кожарь*, *коженикъ*, *кожникъ*: *кожарь* (1627 ЛБ 63); *pellio, nis*, *кожарь* (1642 ЛК: 304); *кожникъ*, *оусмарь*. *Согариус* (1650 ЛК: 459); *pellio, nis*, *кожарь*, *милотар* (1650 ЛК: 304); *Милотарь*: *кожарь*, *кожшникъ*, *гѣнка* (1627 ЛБ: 63). *Іакимъ Коженникъ* (1649 РВЗ: 129 зв.). У 16-18 ст. існували конкретні назви для фахівців різного етапу роботи зі шкірою. Сам процес вичинювання шкіри у досліджуваній період позначався лексемою *чиньба*: *овчин в куштира в чинбѣ* – 6 (1755 КТ), *за чинбу четьрехъ козлинь* – 20 (1758 КТ); *овчихъ шкурок в чинби* – 2 (1759 КТ). Цікавим є те, що у пам'ятках української мови 16-18 ст. не виявлено назви *чинбар*, яка, очевидно, з'явилася пізніше. Свідченням цього є наявність слова у словниках 19-20 ст.: *чинбарь* – Пискунов: 287; *чинбарь* – Закревський: 582; *чинбар* – Жел. II: 1071; *чинбарь* – Ум.-Сп: 358; *чинбарь* – Біл.-Нос. 389; *чинбарь* – Гр. IV: 462). Функціонує воно і у сучасній українській літературній мові (*чинбар* “ремісник, який чинить, обробляє шкіри” – СУМ XI: 325).

На позначення особи, яка виробляла сирицю (сиром'ять, недублена шкіра), уживалася лексема *сиром'ятникъ*: *писару*

сотенному грошей чтири золотихъ безъ алтина, габело 1, сиромятникъ (XVII КТ). Назва зафіксована один раз у картотеці Є.Тимченка. У сучасній українській літературній мові зберігся похідний прикметник *сиром'ятний* як синонім до *сирицевий*. Більш поширеними у 16-18 ст. були назви *кожемяка* “майстер, що виробляє сирицю, мнець”, *мнець* “майстер, що мне шкіру”: Хлопов простых, ...седелников и кожемяков над епископов преложил (1598 Виш. Кн.: 92) межи кожемяки и шевцы ... кладено (Вільма, 1599 Ант. 677); Кожемяка бо шкуры шевцу вичиняеть (XVIII ст. КТ); ни швецъ, ни мнець (XVIII ст. КТ). Ці питомі лексеми наявні у словниках минулого (*кожемя́ка* – Закревський: 366; *кожемя́ка* – Біл.-Нос: 187; *кожу́мяка* Ум.-Сп.: 358; *кожемя́ка* – Жел. I: 355; *кожом'яка* – Гр. II: 263; *мнець* – Ум.-Сп.: 358; *мнець* – Жел. I: 446; *мнець* – Гр. II: 436), уживаються вони і в сучасній українській літературній мові (*кожум'яка* – СУМ IV: 208), (*мнець* – СУМ IV: 765). Обидва номени відзначено як застарілі.

Відомим у досліджуваний період був *дуботовкъ* (*дуботолкъ*) (особа, завданням якої було товкти дубову кору для дублення шкіри): Такожъ въ томъ мѣстѣ... будутъ реместники, кравцы, ... дуботолки (Краків, 1507 АЗР II: 11); ке(р)сапъ дѣботовѣкъ (1552 ООвр.З: 108); Степа(н) Дѣботовѣкъ. Хома дуботовѣкъ (Острог, 1576 ПРОД: 149) (1649 РВЗ: 8 зв.). У сучасній українській літературній мові це слово не збереглося.

Особа, яка вичинювала шкіру, у пам'ятках досліджуваного періоду мала назву *гарбарь* (*гарбарь*, *гарьбарь*, *гарбарь*); дано было позволенное Еремии, але не гарьбаромъ (Вільна, 1599 Ант.: 829); Болшь скѣрокъ телѣчихъ Переробѣтъ гарбарі нѣжъ во́лобыдѣлѣчихъ (Вільна, 1620 Лям. К.: 22); alutarius, скѣ(р)ні(к) гарба(р) (I пол. XVII ст. Сем.: 20); Оусма́рь: Гарбарь, скорникъ (1627 ЛБ: 140); Кузма Га(р)барь (1649 РВЗ: 403). Ця лексема запозичена з польської мови (п. *garbarz* “кушнір”, *garbować* “вичинювати шкіру”, вл. *garbar* “кушнір”, слц. *garbiar* “тс.”, слн. *gárbari* “вичинювати шкіру; бити, товкти”, ст. *garbar* “кушнір”, походить від свн. *gegwen*, *garwen*, *gerben* “робити, приготувляти”, *gerwer* “гарбар” – ЕСУМ I: 471). У сучасній українській літературній мові слово належить до застарілих (*гарба́р* заст. –

СУМ II: 29). Семантика лексеми у досліджуваний період, як свідчать пам'ятки української мови, була дещо ширшою від сучасної, де *гарбар* – заст. Кушнір, “фахівець, що вичиняє хутро із шкіри та шиє хутрянні вироби”. *Гарбар* у 16-18 ст. – це ремісник, який вичинював будь-яку шкіру. Такий виклад значення дав Є.Тимченко (*гарбарь* “ремісник, що чинить шкіру, чинбар”) у “Історичному словнику українського язика” (Тимч.: 509). Лексема широко функціонувала у 19 – поч. 20 ст., про що свідчить її наявність у лексикографічних працях (*гарбарь* – Ум.-Сп.: 358; *гарбарь* – Гр. I: 272). У сучасний період назва функціонує у діалектному мовленні (пор.: *гарбáр* “римáр”, *гарбáр* (виминав шкуру) – Горбач, Ступно: 445). У перекладних словниках 17 століття виявляємо як синонім до вищеназваної лексеми – назву *скóрникъ, скѣрникъ*: Оусмáрь: Гарбарь, скóрникъ (1627 ЛБ: 140); *alutarius* скѣ(р)ні(к) гарба(р) (I пол. XVII ст. Сем.: 20). Укладачам перекладних словників відома була і старослов'янська назва *усмáрь* (похідне усманский) (від стсл. *усмь* – шкіра. – Срезн. 1268); яку вони передавали по-українськи: Оусмарь: Гáрбарь (1627 ЛБ: 140) *ansarium*, ножик у(с)ма(р)ский (1642 ЛС: 84); кожникъ, оусмáрь. *Coriarius* (1650 ЛК: 459).

На позначення ремісника, який виготовляв ремінну зброю та інші вироби зі шкіри, пам'ятки 16-18 ст. виявляють лексему *римарь* (похідні *римарський, римарство, римарчикъ*: забралъ... рымаровъ... сѣдларовъ (1503 КТ); люди земл(н)ские юрко римарь ильа чобота(р) (1552 ООвр.З.: 107); в Савки в римара... два полсы взяли и пограбили (Луцьк 1581 ТУ: 188); полдворищные: ... Иванъ Римарь – полдворища (Деречин, 1582 АрхЮЗР 6/1: 115); заха(р)ка кавѣровичъ Сличани(и) ме(л)... това(р) ...хомутины и иноє ременьє работы рима(р)ское (Берестя, 1583 Митн. кн.: 3); Усмошвецъ: Мѣховы(к)... зámшни(к), рыма(р), швецъ (1627 ЛБ 182). От направованя пояса до звону середняго рымару – грош 20 (1633 КТ). Гри(ц)ко Римарь (1649 РВЗ 381 зв.); я выросъ въ римарствѣ (18 ст. КТ); римарскихъ шкуръ – 2 (1756 КТ); Послаемъ козлинь пару на шори римареви Филипови (1724 КТ); о римарях: шкуры бо возовые и лѣйцы зробляють, и хомуты, и узды, що коней нуздають (18 ст. КТ). Указане слово запозичене за посередництвом польської мови

(пор. п. гутарз) з свн. гіетег від нвн. Riemen (Фасмер III: 481; Brückner: 472). Слово широке відоме у лексикографічних джерелах 19 – поч. 20 ст. (*римарь* – Пискунов: 124; *рiмарь* – Закревський: 501; *рiмарь* – Біл.-Нос.: 313; *рiмар* – Жел. II: 803; *римарь* Гр. IV: 17). У сучасній українській літературній мові назва *рiмар* (СУМ VIII: 535) кваліфікується як розмовна і рідковживана. У діалектному мовленні ця назва виявлена широко (*рiмáр* “лимар” – Горбач, Теробовельщина: *рiмар* // *гарбáр* – Горбач, Ступно: 500). Нормативна лексема *лiмар* з таким же значенням (СУМ IV: 485) у пам’ятках 16-18 ст. не виявлена. Це слово наявне у словниках, починаючи з 19 ст. (*лимарь* – Закревський: 124; *лимарь* – Пискунов: 501; *лимарь* – Біл.-Нос.: 209; *лiмар* – Жел. I: 403; *лiмарь* – Гр. II: 355).

Досліджувані пам’ятки української мови виявляють назви ремісників, які виконували чітко окреслену конкретну роботу. Серед них – *шкурокраячъ* (“той, що ріже шкіру”) ѿморѣзатель: *Кожерѣзатель*, *шкѣрокраáчъ* (1627 ЛБ 140). Існували спеціальні ремісники, які виготовляли чи працювали з певними сортами шкіри: *юхтеникъ* (той, хто виробляє юхту”). *Павель Юхтеник* (Острог, 1576 – ПРОД: 148), *замшникъ* (той, хто виробляє замшу *Оусмошвѣць*: *Мѣховни(к)*, *щó збрóи по(д)шивáс(т)*, *тлумóки рóби(т)*, *зámшникъ*, *рымарь*, *швецъ* (1627 ЛБ: 141).

Очевидно, у досліджуваній період існували ремісники з виготовлення *сап’яну*. Сліди такої лексеми виявляємо у прізвищевій назві *Сафiянникъ* за 1617 р.: Па(н) Па(н)ко Сафiа(н)ни(к) кѣпи(л) ѿгородъ (Львів, 1617 ЛСБ ЦДІАЛ 129, 1, 1124: 26). У сучасній українській літературній мові такі назви не збереглися.

Таким чином, лексика української мови, виявлена у пам’ятках 16-18 ст., дає дослідникові багату джерельну базу для вивчення господарської діяльності українців указанного періоду. Нами проаналізовано лише деякі різновиди господарського життя українця, хоча ми свідомі того, що це тема для широких студій. Не всі назви, виявлені у пам’ятках 16-18 ст., збереглися до нашого часу (пор.: *дуботовкъ*, *замшникъ*, *колясникъ мишина*, *сафiянникъ*,

тимець, юхтеникь тощо), деякі збереглися, але перейшли у розряд розмовних (пор.: *рїмарь*), діалектних (пор.: *гарбарь, ирха, колодїй, линтварь* тощо) або застарілих (пор.: *габѣлокь, кожум'яка, кульбачникь, мнець* тощо). Сліди багатьох номенів виявляє сучасна пропріальна лексика (пор. *Гáрбар* – Горпинич, 2005: 55; *Кожум'яка* – Горпинич, 2005: 127; *Колодїй* – Горпинич, 2005: 131; *Рїмар* – Горпинич, 2005: 233; *Сан'яник, Саф'яник* – Горпинич, 2005: 244 тощо).

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АБМУ Акты Бориспольского мейского уряда 1612 – 1699 гг. с предисловием А. В. Стороженка. – Киев, 1892.
- АЖМУ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582 – 1588) / Підгот. до вид. М. К. Бойчук. – Київ, 1965.
- АЗР Акты, относящиеся к истории Западной России / Собр. и изд. Археогр. комис. – СПб., 1846 – 1853. – Т. 1 – 5.
- Ант. Антиризис або апологія проти Христофора Філарета / Пам'ятники полемической литературы в Западной Руси. – Спб., 1903, кн. 3.
- Арк. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. – Луцьк, 2000. – Т. 1 – 2.
- АрхЮЗР Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов. – Киев, 1859 – 1914. – Ч. 1 – 8.
- АЮЗР Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1861 – 1892. – Т. I – XV.
- Біл.-Нос. Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підготував до видання В. Німчук. – К., 1966.
- Ващенко Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. Вип. 1. – Харків, 1960.
- Верхратський 1902 Про говор галицьких лемків. Написав Іван Верхратський. – Львів, 1902.
- Верхратський 1912 Говір батюків. Написав Іван Верхратський. – Львів, 1912.
- Виш.Кн. Книжка Иоанна мниха Вишенського от святя Афонския горы в напоминание всѣх православных христиан, братствам и всѣм благочестивым в Малой

- Росии... жительствоующим. – Б.м.н., 1588 – 1600 // Іван Вишенський. Твори. – К., 1959. – С. 41 – 158.
- ГГ   Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Закревська Я. В. – Львів, 1997.
- Горбач,
Бродина   Олекса Горбач. Словник говірки с. Бродина (пов. Радівці, Румунія) // Гуцульські говірки. Лінгвістичні та етнолінгвістичні дослідження. – Львів, 2000.
- Горбач,
Добровода   Олекса Горбач. Словник північно-підляської говірки села Добровода близько Гайнівки (Польща) // Зб. пам'яті Ярослави Закревської. Діалектологічні студії. 3. – Львів, 2003.
- Горбач,
Красний Брід   Олекса Горбач. Південнолемківська говірка й діалектний словник села Красний Брід бл. Меджилаборець (Пряшівщина) // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993.
- Горбач,
Муругиль   Олекса Горбач. Діалектний словник північно-добруджанської говірки с. Муругиль над Дунаєм // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993.
- Горбач,
Остромичі   Олекса Горбач. Західно-поліська говірка с. Остромичі кол. повіту Кобринь // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993.
- Горбач,
Романів   Олекса Горбач. Північно-наддністрянська говірка й діалектний словник с. Романів Львівської області // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993.
- Горбач,
Ступно   Олекса Горбач. Південноволинська говірка й діалектний словник с. Ступно, кол. повіту Здовбунів // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993.
- Горбач,
Теребовельщина Олекса Горбач. Говірки Теребовельщини // Олекса Горбач. Зібрані статті. V. Діалектологія. – Мюнхен, 1993.
- Горпинич   Горпинич В. О., Тимченко В. Т. Прізвища Правобережного степу. Словник // Ономастика і апелятиви. Випуск 22. – Дніпропетровськ, 2005.
- ДДГ   Ділова документація Гетьманщини 18 ст. Упорядник, автор передмови та коментарів В. Й. Горобець. – К., 1993.
- Дз.   Дзензелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови. – К., 1984.
- ДМВН   Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. / Зб. актових документів (Підгот. до вид. В. В. Німчук,

- В. М. русанівський та ін.). – К., 1981.
- ЕСУМ Етимологічний словник української мови: У 7-и т. – Т. 1 – 4. – К., 1982 – 2003.
- Жел. Желехівський Є., Недільський С. Малоруско-німецкий словарь. – Т. 1 – 2. – Львів, 1885 – 1886.
- ЖКК Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Вольни // Акты, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, Высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – Киев, 1849. – Т. 1/2.
- Закревський Словарь малоросійських ідіомовъ. Составиль Николай Закревскій. М., 1861 // “Старосвѣтский бандуриста”. Книга третія. – М., 1861.
- З. Поуч. Поученіє пры погребѣ Софієи, кнѣгини Чарторыской, чыненое w(т)... Лаврентіа Зізанієго, протопопы Корецкого. – Корець, 1618. Зберігається в рукописному відділі Наукової бібліотеки АН України у Львові. – Ф. 5, оп. 827, спр. 1, арк. 171 – 176.
- І. Кас. Іван(н)а Кассіана поустын(н)ожитгля w устава(х) манастырски(х). – Б.м.н., серед. XVII ст. Зберігається в рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. – Ф. 3, № 32, 1 – 236.
- КТ Тимченко Є. Картотека “Історичного словника українського язика”. Зберігається в Інституті українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.
- ЛБ Беринда П. Лексикон словеноросійский. Підгот. тексту і вступна стаття В. В. Німчука. – К., 1961.
- ЛК Лексикон словено-латинський / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973.
- ЛМ Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року. Підготував В. Кравченко. – К., 2005.
- ЛНБ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України.
- ЛС Славинецький Є. Лексикон латинський // Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В. В. Німчук. – К., 1973.
- ЛСБ Документи Львівського Старопігійського братства: Рукопис кін. XVI– серед. XVII ст. – ЦДІА м. Львова. – Львів. – Ф. 129, спр. 1.
- Лям. К. Лѣментъ и свѣта оубогихъ. На Жалосное преставленіє

- Свѣтоблнвого а в обои Добродѣтели богатоу Моужа, в Бзѣ Велебноу, Г(с)дна w(т)ца Леонтіа Карповича, архімандрита wбщія обителн, при Цѣрквн сотествїѡ Стѣго Дѣха Братства цѣрквноу Вїленскоу Пра(в): Гр(с)ч. – Вїльна, 1620. – Зберїгається в Одеській державній науковій бїбліотеці ім. М. Горького.
- Митн. кн. Берестейська митна книга. – Б.м.н., 1585. – Зберїгається у ЦНБ АН Литви у Вїльнюсі. – Ф. 16, № 3, арк. 1 – 100 зв.
- ООвр.3. Опис Овруцького замку. – Овруч, 1552. Зберїгається в ЦДАДА Росїї у Москві. – Ф. 389 (Литовська метрика), № 563, арк. 96 – 116 зв.
- Павлюк Павлюк М., Бобчук І. Українські говори Румунїї. Дїялектні тексти. – Едмонтон-Львів-Нью-Йорк-Торонто, 2003.
- ПС Пересопницьке Євангелїє, 1556 – 1561. – Зберїгається в ЦНБ НАН України. – № 15512.
- Пискунов Словникъ живої народней письменної і актовї мовн руськихъ югївщанъ Росїйскої і Австрїйско-Венгерскої цесарїї. Составилъ Фортунатъ Пискуновъ. – К., 1882.
- ПККДА Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. – К., 1898. – Т. 1, изд. 2. – К., 1897. – Т. 2, изд. 2.
- ПРОД Податковї реєстри королївщинн з мїст Острога (1576) і Дубна (1586) / Підгот. до публ. Т. Ю. Гирич // Матерїали до історїї Острозької академїї (1576 – 1636). Бїбліогр. довідник АН України. Археографїчна комїсія. – К., 1990.
- Проп. р. Рїзнї проповїдї. Зберїгаються в ЦНБ НАН України у Києві, вїддїл рукописів, шифр 283 П/73.
- Пчела Книги бѣчела... Зберїгається у Львів. музеї укр. мистецтва, № 6150 (480408, 164).
- РВЗ Реєстр Вїйска Запорозького 1649 року: Транслїтерація тексту. – К., 1995.
- РДВ Реєстр доходів і видатків. – Львів, 1645. – Зберїгається у фондах Львівського національного музею, шифр Рк 147.
- РИБ Русская историческая библиотека. – Пг., 1878. – Т. 4; Пг., 1882. – Т. 7; Пг., 1903. – т. 19; Юрьев, 1914. – Т. 30; СПб., 1914. – Т. 31.
- СБГ Словник буковинських говїрок. – Чернівці, 2005.
- Сем. Семимовний словник (латинсько-новогрецько-турецько-татарсько-вїрменсько-українсько-молдавський. – Б.м.н., I

пол. XVII ст. Зберігається у Бодланській бібліотеці в Оксфорді, шифр M.S. March – 187.

- СПГ Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974.
- Срезн. Срезневський І. І. Матеріали для словаря древнерусского языка. Т. 1 – 3. – СПб., 1893 – 1903.
- ССУМ Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. / Редкол.: Л. Л. Гумецька (голова), І. М. Керницький та ін. – К., 1977 – 1978. – Т. 1 – 2.
- СУМ Словник української мови / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. – К., 1970 – 1980. – Т. 1 – 11.
- Тимченко Є. Тимченко. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. / Підгот. до вид. В. В. Німчук та Г. Л. Лиса. Кн.. 1 – 2. – Київ-Нью-Йорк, 2003.
- ТУ Торгівля на Україні. XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990.
- Ум.-Сп. М. Уманець і А. Спілка. Словар російсько-український. – 1925.
- УЧС Українсько-чеський словник. А. Куримський, Р. Шишкова, Н. Савицький. – Т. 1 – 2. – Прага, 1994 – 1996.
- УЄ Учительне євангеліє. Устрики, I половина XVII ст. Зберігається у фондах Львівського Національного музею, шифр РК 29515 (429).
- Фасмер Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М., 1964 – 1973. – Т. 1 – 4.
- Хрон. Хронограф серед XVII ст. – Зберігається в Російській державній б-ці у Москві. – Ф. 236, № 4.
- ЦДІАЛ Центральний державний історичний архів України у Львові.
- ЦДІА Лен. Центральний державний історичний архів Росії у Санкт-Петербурзі.
- Чабаненко Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини. – Т. 1 – 4. – Запоріжжя, 1992.
- Черных Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. – Т. 1 – 2. – М., 1993.
- Benešić Hrvatsko-poljski rječnik. Složio Julije Benešić. – Zagreb, 1949.
- Brückner Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1957.

